

Cross-culture memory of totalitarianism, a theoretical tool

In terms of political theory, since almost sixty years, the theoretical debate on the patterns of fascism and communism, as two versions of the totalitarian dictatorship, set up some basic features or traits which are generally recognized to be common: *an official ideology*, consisting of an official body of doctrine covering all vital aspects of human existence to which everyone living in that society is supposed to adhere at least passively *a single mass party* led by one man, hierarchically, oligarchically organized, completely intertwined with the bureaucratic government organization: *a system of terroristic police* directed not only against demonstrable enemies of the regime but against arbitrarily selected classes of the population: a technologically conditioned near complete *monopoly of control of all means of mass media* (press, radio, television): a similiary near complete monopoly of control of all means of *effective armed control*: a central control and *direction of entire economy*< a characteristic absence of responsibility, a distorsion of the notion of law.

In terms of historical perspective, the fascism and the communism are not wholly alike. Within this broad pattern of similarities, there are many significant variations. One of them is the problem of resistance seen on the perspective of the general consensus of the population. The memory of the resistance might be a significant revelator of the so called “islands of separateness” (family, church, university. From isolated acts of protest toward mass protest, in exploring the human motivations which lead to resistance, one find that they are as varied as human personalities. Moral indignation, thwarted ambition, religious scruples, patriotic fervor and class antagonism have entered into the complex skein of resistance movements and acts. Memory of such movements and persons is critically to understand the difference between the two totalitarianism.

Bibliography

Carl Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York, Washington, London, 1956,

Francois Furet, Ernet Nolte, *Fascisme et communisme*, Paris, 1998

Marc Ferro, (ed.), *Fascisme et communisme. Deux régimes dans le siècle*, Paris, 1999

Abordarea culturală încrucișată a memoriei totalitarismului, un instrument teoretic

1. O dezbatere istoriografică

În epoca războiului rece, abordările clasice ale filosofiei politice (Hannah Arendt, Carl Friedrich, Zbigniew Bzezinski, Eric Vogelin, Karl Jaspers, Raymond Aaron) sau ale unor scriitori notorii ca Simone Weil, Thomas Mann, Waldemar Gurian recunoșteau un număr de trăsături comune celor două forme de totalitarism, fascismul și comunismul. Le amintim aici, pentru faptul că nici ulterior, după căderea zidului Berlinului, aceste trăsături comune nu au fost contestate. Prim trăsătură este o ideologie oficială, constând într-un corpus doctrinar, acoperind toate aspectele vitale ale existenței umane; la această ideologie, toate persoanele trăind în respectivul regim totalitar erau obligate să adere, cel puțin pasiv. Această ideologie are un profund caracter utopic, pretinzând la crearea unei lumi noi și a unui om nou. A doua: existența unui partid unic, de masă, condus adesea de către un singur om „un dictator” (Hitler, Stalin, Ceaușescu), organizat ierarhic și oligarhic. Acesta își asumă un rol conducător în societate, chiar și asupra aparatului birocratic al guvernului, cu care împreună formează ceea ce s-a numit nomenclatura. A treia trăsătură a modelului este un sistem terorist de poliție politică, sprijinind dar și supraveghind partidul. Acest sistem a fost îndreptat împotriva unor clase, grupuri sociale sau rasiale, funcționa în chip arbitrar prin sisteme de supraveghere și prin rețele de delatori. Al patrulea factor era sistemul de control și de monopol absolut asupra mijloacelor media (presa, radioul, televiziunea, edituri), sistem exercitat prin cenzură și servind ca instrument de propagandă ideologică. În sfârșit, alte două trăsături pot fi regăsite în controlul asupra armatei și în dirijismul economic, caracterizat prin coordonare centralizată birocratică. Aceste caracteristici, ce se regăsesc în cartea clasică a Hannah Arendt, *Originile totalitarismului* (1951) au constituit matricea unei întregi tradiții academice a anilor 50-60.

Participarea istoricilor la această dezbatere a atras atenția asupra diversității realizării concrete a acestor regimuri de la o țară la alta, de la un continent la altul sau de la o epocă la alta (înainte de cel de-al doilea război mondial și în perioada postbelică, principalele momente de turnură fiind moartea lui Stalin și primăvara de la 1968.

După 1989, conceptul de totalitarism a cunoscut o indubitabilă renaștere, marcată mai ales în deceniul 90 de noi abordări ale comparației dintre regimurile de tip nazist și cele de tip sovietic. Vom înregistra aici de pildă poziția cercetătorilor germani Ernest Nolte și Rainer Zitelmann care au împins comparația până la similitudine, cel dintâi afirmând că genocidul rasial nazist nu era decât urmașul genocidului de clasă bolșevic, care l-a precedat, iar cel de-al doilea, Rainer Zitelmann într-o carte apărută în 1991, *Die totalitare Seite der Moderne* vedea în cele două regimuri aceeași față totalitară a modernității. De cealaltă parte, o critică susținută a limitelor conceptului de totalitarism, aplicat celor două tipuri de regim a adus-o Jan Kernshaw și Moshe Lewin, *Stalinism and Nazism, Dictatorships in Comparison* (Cambridge 1997). Punctele cele mai importante ale acestei critici sunt: conceptul de totalitarism, aplicat regimului nazist și celui stalinist nu poate fi util decât pentru a pune în lumină două similitudini caracteristice celor două tipuri de dictatură: puterea totală a regimului asupra supușilor și deformarea structurilor de guvernare. De îndată ce ne aplecăm asupra sistemului sovietic post-stalinist, conceptul de totalitarism poate fi întrebuințat mai degrabă pentru o fază de tranziție, violentă, revoluționară decât pentru a descrie caracteristicile legate de experiența de viață a cetățenilor acestor regimuri. Deosebirile cruciale țin, după părerea lui Jan kernshaw de natura autorității în cele două regimuri: Hitler era indispensabil nazismului, comunismul s-ar fi putut foarte bine lipsi de Stalin. Observația are în vedere nu natura personalității celor doi dictatori, ci tipul de autoritate diferit pe care în încarnează.

Două momente importante se pot adăuga evoluției acestei dispute istorice *Historikerstreit*. Primul este înființarea Centrului de istorie contemporană de la Potsdam (1992) menit să mijlocească un studiu comparativ aprofundat al celor două Germanii, cea nazistă și cea comunistă. Cel de-al doilea este relansarea dezbaterii de către istoriografia franceză în anii 1997-1998, mai ales prin dialogul epistolar al lui Ernest Nolte și Francois Furet și prin numerele speciale dedicate temei de revista *Commentaire*. Francois Furet a remarcat justetea primei sugestii făcute deja de Hannah Arendt: noutatea celor două regimuri în comparație cu cele care le-au

precedat, și în care s-au înrădăcinat, distrugându-le. În același timp, dezvăluind el însuși limitele acestui tip de analiză a elementelor comune, Furet remarcă eroarea de a compara numai național-socialismul și Rusia stalinistă, fără a integra modelul mussolinian între exemplele fascismului și modelul maoist, ceaușist, cambodgian și nord coreean între cele ale dictaturilor comuniste. În afară de această anatomie diferită a regimurilor, cea de-a doua chestiune deschisă de Ernest Nolte și împărtășită de Francois Furet este dezvoltarea lor istorico-genetică. Dacă nu putem să deducem nazismul din comunism, așa cum o face Nolte, nu putem nici trece cu vederea că ambele forme de regim se nasc și înfloresc pe solul democrațiilor moderne, ale căror boli sunt.

2. Memoria totalitarismului

Dacă disputa teoretică ne ocupă aici este pentru că ea se reflectă diferit la nivelul memoriei. Nimeni nu poate contesta astăzi, la aproape 20 de ani de la căderea comunismului inegalitatea de tratament a celor două forme de totalitarism la nivelul memoriei istorice. Pentru toată opinia publică și lumea academică, este evidentă o voință a poporului evreu de a conserva unicitatea experienței Shoah și de a opune oricăror altor forme de genocid. Gânditori catolici importanți ca Paul Claudel, Jacques Maritain sau cardinalul Lustiger au împărtășit această poziție, descifrând în misterul suferinței poporului evreu, semnele certe ale unei alegeri divine, care îi dau unicitate. Disparitatea celor două memorii a fost explicată de un text celebru al lui Alain Besancon, *Hiperamnezia nazismului și amnezia comunismului. L'hypermnésie du nazisme et amnésie du communisme*. Multiple sunt cauzele unui astfel de strabism. Cea mai puternică este dublul standard aplicat astăzi celor două ideologii. Corectitudinea politică exercită o presiune masivă asupra antisemitismului, iar negaționismul este penalizat. Grupările naziste sunt peste tot în lumea civilizată în afara legii, iar partidele considerate de extremă dreaptă au parte de presiuni majore exercitate de comunitatea țărilor democratice asupra națiunilor care le găzduiesc. Toleranța față de comunism este pe de altă parte peste tot evidentă, singurul exemplu contrar, insistent evocat este mccarthismul american din anii 1950.

Persistența comunismului ca ideologie împărtășită încă de partide recunoscute în viața publică a Europei occidentale, dar și ca regim de stat în Cuba, Coreea de Nord, China nu scandalizează pe nimeni. Ambiguitatea cu care opinia publică și oamenii politici din țările democratice au tratat și tratează genocidul cultural al poporului tibetan de

către China comunistă, problemă readusă recent în atenția lumii, îndeamnă către concluzia că opinia publică nu poate recunoaște în acest caz un derapaj grav, de ordin rasist al comunismului.

Cea de-a doua cauză este de ordin geopolitic. Europa unită are încă o memorie divizată de experiențele care au traversat-o. În țările fostului bloc estic, diversele grade în care „procesul comunismului” a impus o lustratie a foștilor angajați și colaboratori cu poliția politică s-a repercutat direct asupra construcției, difuzării și întreținerii memoriei comunismului. Vectorii acestui proces au fost în cea mai mare parte societatea civilă, lumea academică și victimele însele. Atunci când autoritățile statului s-au implicat, cum este cazul României, acestea s-au bazat tot pe studii de tip academic și nu pe o gestionare juridică a fenomenului. Transferul și asimilarea acestei memorii în manualele școlare și în procesul educativ din sistemul de învățământ privilegiază această memorie, în detrimentul celei a holocaustului. În același timp, Europa Occidentală se conformează standardelor politice și morale impuse opiniei publice și instituțiilor de memoria Shoahului, dar ignoră parțial sau total memoria comunismului, ori o subordonează memoriei războiului rece.

Ce contribuție poate să aducă un proiect de educație cetățenească a memoriei europene la această abordare teoretică și politică a memoriei totalitarismului? În continuare, voi schița câteva propuneri care mi se par a fi o urgență:

1. Ca experiență antropologică a transmiterii, memoria depinde de **modalitățile concrete de transfer de la o generație la alta**. Bilanțul pozitiv al experienței din ultimele două decenii ne arată un dezechilibru major între două componente ale transmiterii memoriei: privilegierea conținutului academic al cercetării, în cazul memoriei comunismului și privilegierea tehnicilor de anamneză (rememorare) în cazul memoriei Shoahului. Pe măsură ce timpul trece, este evident că amândouă sunt pândite de riscul major al muzeificării, martorii direcți fiind din ce în ce mai puțini. Centrarea pe mărturia vie, acompaniată de amenajarea locurilor de memorie în sensul teoretizat de Pierre Nora este o urgență. O generație de tineri care încă mai poate vedea și asculta persoane martor va fi un vector viu de transmitere viitoarelor generații ce nu vor mai avea această șansă, ci numai pe aceea a locurilor de memorie.
2. Revizuirea teoretică a modelelor tari făurite până acum, prin prisma procesului de construire a Europei unite. Modelul filosofiei politice a unui totalitarism unic cu două fețe și modelul istoric, centrat pe

diferențele de ordin istoric ar trebui redimensionate în funcție de **modelul diversității culturale europene**, recunoscut unanim ca factor definitoriu al identității Europei reunite. Acest model, enunțat de magisteriul Bisericii catolice în enciclicele lui Ioan Paul al doilea este fundamentat istoric și antropologic pe unitatea valorilor creștine, văzută și trăită în diversitatea culturală a continentului nostru. Cu alte cuvinte, valoare euristică a modelului diversității culturale are avantajul că menține echilibrul dinamic dintre recunoașterea unei unități axiologice și a unei diversități culturale, prin aceasta din urmă înțelegându-se un set de factori complecși, mai semnificativi decât diversitatea istorică, prin esența ei factor de diviziune și nu de coeziune. Diversitatea culturală rezidă în modul în care fiecare popor amenajează și gestionează memoria istorică a experiențelor colective.

3. O reflecție nouă asupra **conceptului de memorie conflictuală**. La o primă vedere, apare deja ca evident că atât la nivel individual, cât și la nivel colectiv, una și aceeași persoană, unul și același popor au putut experimenta ambele fețe ale totalitarismului. Din prima categorie fac parte Mariane Buber-Neumann deșinută atât în lagărele naziste cât și în cele sovietice, din cea de-a doua categorie face parte Polonia, ocupată concomitent de Rusia și Germania, dar și România și Ungaria, țări care au trecut succesiv atât prin **experiența deportării evreilor**, cât și prin aceea a represiunii comuniste. Cred că exemplul acestor trei țări, ca studiu de caz, poate avea o importanță metodologică majoră, la fel de mare ca și studierea paralelă a Germaniei naziste și a Rusiei staliniste, principala comparație cu dimensiune teoretică care a preocupat până acum pe cercetătorii interesați. Mai mult de atât, memoria conflictuală a celor două experiențe, trăite succesiv de același popor, în sânul căruia s-au aflat și victimele și călăii, poate pune în lumină un aspect pe cât de enigmatic, pe atât de semnificativ: gradul de adeziune la regimul totalitar, dar și gradul de rezistență. Memoria rezistenței include nu numai pe cei drepți, victimele și persecutații, ci și așa zisele „insule de separație”, familia, Biserica Universitățile. Indignarea morală, dezangajarea civică, scrupulele religioase, fervoarea patriotică sau antagonismul de clasă, toate intră în complexul veșmânt al rezistenței la totalitarism. Memoria